

Βιβλιοκρισία

Δημήτρης Πλάντζος

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
dkplantzos@arch.uoa.gr

Μιχαήλ Σ. Κορδώσης. 2023. **Ο τάφος του Μ. Αλεξάνδρου. Συμβολή στη μελέτη της τοπογραφίας και ιστορίας της Αλεξάνδρειας**. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση. ISBN: 978-960-02-3793-1, σσ. 563, 24 εικόνες, χαρτόδετο.

Ο ομότιμος καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Μ.Σ. Κορδώσης ασχολείται στο νέο του βιβλίο με το περιώνυμο ζήτημα αφενός της τοποθεσίας και αφετέρου της μορφής του τάφου του βασιλέως Αλεξάνδρου Γ' της Μακεδονίας, του γνωστού σ' εμάς ως «Μεγάλου Αλεξάνδρου».

Σύμφωνα με τον μακροσκελή β' υπότιτλο του βιβλίου, η πραγμάτευση που προσφέρει ο Μ.Σ.Κ. επιχειρείται «με βάση τις πηγές (ειδωλολατρικές, εβραϊκές, χριστιανικές, ισλαμικές) και σε σχέση με τη μνήμη, θεοποίηση, μονοθεϊστικοποίηση (*sic*) και οσιοποίηση του Έλληνα βασιλιά». Και όντως έτσι είναι: η μελέτη προσφέρει στους αναγνώστες –ειδικούς και μη– έναν ασύλληπτο πλούτο πληροφοριών, συσχετισμών και ερμηνειών, μία όντως πολύτιμη «βίβλο» που αφορά όχι μόνον το περιβόητο ερώτημα περί της ακριβούς θέσης του περίφημου τάφου, αλλά και ορισμένα εξαιρετικά σύνθετα και περίπλοκα ζητήματα αλεξανδρινής τοπογραφίας.

Η μελέτη αποτελείται από έναν κάπως μακροσκελή Πρόλογο, Εισαγωγή, δέκα κεφάλαια, ένα επιπλέον κεφάλαιο «Γενικών Συμπερασμάτων», Επίλογο, Παράρτημα, αγγλόγλωσση Περίληψη, Βιβλιογραφία, μικρό αριθμό πινάκων και Ευρετήριο.

Στον Πρόλογο του βιβλίου, πέρα από τα αναμενόμενα (σκοπός και περιεχόμενο της μελέτης, οφειλές και ευχαριστίες κλπ.), ο αναγνώστης αιφνιδιάζεται κάπως από μια σειρά σχολίων του συγγραφέα –πολλά από τα οποία παρατίθενται σε μακρές, ακόμη και πολυσέλιδες (!) υποσημειώσεις– που επιβεβαιώνουν, ατυχώς, την παλαιά αίσθηση του εδώ γράφοντος πως, ο «τάφος» παραμένει ακανθώδες ιδεολογικό, συχνά αποκάλυπτα πολιτικό ζήτημα, που δεν επιτρέπει ψύχραιμες επιστημονικές προσεγγίσεις, τουλάχιστον όχι πλήρως. Ενώ αρχικά ο Μ.Σ.Κ. δείχνει να αποστασιοποιείται κάπως από την εμμονή πολλών να εντοπιστεί το μνημείο, στη συνέχεια (σελ. 22–6) φαίνεται να χάνει την ψυχραιμία του, και μάλιστα αναφορικά με ένα ζήτημα όχι πρωτίστως σχετικό με τον Μακεδόνα στρατηγό και την τελευταία του κατοικία. Αναφορικά με το λεγόμενο «μακεδονικό ζήτημα», στο οποίο δυστυχώς ήδη από την δεκαετία του 1990, εάν όχι και παλαιότερα, έχει εμπλακεί και η αρχαιολογία, ακόμη και η θέση του συγκεκριμένου τάφου, ο Μ.Σ.Κ. επιχειρεί μια οργισμένη κριτική της πολύ πρόσφατης Συμφωνίας των Πρεσπών (2019) που φαίνεται, προς το παρόν τουλάχιστον, να έχει επιλύσει το ακανθώδες πρόβλημα. Μιλώντας για «Σκόπια» (σελ. 23), και επιχειρώντας να επιτεθεί στον Βορειομακεδονικό εθνικισμό, ο Μ.Σ.Κ. επικαλείται διάφορες πηγές αμφίβολης εγκυρότητας σε θέματα διεθνούς διπλωματίας (όπως η Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ) για να μιλήσει για το «όνομα», αρνούμενος παράλληλα την ύπαρξη μακεδονικής εθνότητας ή γλώσσας, αγνοώντας τις πάγιες παραδοχές του ΟΗΕ όσο και της χώρας μας (που εξακολουθεί να έχει συνυπογράψει και να εφαρμόζει την εν λόγω συμφωνία). Σε μια άλλη παρέκβαση, ο Μ.Σ.Κ. χαρακτηρίζει

(για αδιευκρίνιστο λόγο) ως «μεγαλεπήβολο πολιτικάντη» τον Γεώργιο Παπανδρέου (σελ. 23), μιλώντας γενικά απαξιωτικά για πολλούς, εντός και εκτός της χώρας, που επιζητούν την ειρήνευση και συνεννόηση με τη γειτονική μας χώρα. Επιβεβαιώνεται έτσι πως η «αρχαιοπολιτική» του μακεδονικού ζητήματος θα μας συντροφεύει για πολύ ακόμη (Plantzos 2023).

Όπως και να 'χει, όταν ο Μ.Σ.Κ. επιστρέφει στο στοιχείο του, δηλαδή στην κριτική ανάγνωση και ερμηνεία των αρχαίων πηγών, προσφέρει κείμενο πραγματικά υψηλού επιπέδου, που ο αναγνώστης διαβάσει με εξαιρετική απόλαυση.

Στην Εισαγωγή του βιβλίου ο συγγραφέας επιχειρεί μια σύντομη και εξόχως κατατοπιστική παρουσίαση της αλεξανδρινής ιστορίας και τοπογραφίας, εξηγώντας παράλληλα πως βασίζει τα πορίσματά του σε μια σειρά από αρχαιολογικές και ιστορικές πηγές, κυρίως όμως στα αρχαία και μεσαιωνικά κείμενα που αναφέρονται στον Αλέξανδρο και στον τάφο του έστω και έμμεσα, κάτι που ο Μ.Σ.Κ. είναι ένας από τους λίγους στην Ελλάδα που μπορεί να επιχειρήσει με απόλυτη επάρκεια. Από τις πρώτες σελίδες, επομένως, της μελέτης, ο αναγνώστης καθοδηγείται από τον συγγραφέα διαμέσου μιας πραγματικής ενδοχώρας κειμένων και ιστορικών πληροφοριών και αφηγήσεων, που ο Μ.Σ.Κ. αξιοποιεί με αξιοθαύμαστη εποπτεία: από τον Πολύβιο (2ος αι. π.Χ.), τον Διόδωρο Σικελιώτη (1ος αι. π.Χ.), και τον Στράβωνα (1ος αι. π.Χ. – 1ος αι. μ.Χ.) στον Αρριανό (1ος-2ος αι. μ.Χ.), τον Ζηνόβιο (2ος αι. μ.Χ.), τον Ψευδοκαλλισθένη (3ος αι. μ.Χ.), ακόμη και τον Αχιλλέα Τάτιο και το *Κατά Λευκίπην και Κλειτοφώντα* του (5ος-6ος αι. μ.Χ.), και πολλούς, πολλούς άλλους, η μελέτη μάς προσφέρει ένα πανόραμα –θαυμάσιο όσο και πολύπλοκο– εμβριθούς αρχαιογνωσίας.

Στο Κεφάλαιο Α' ο συγγραφέας πραγματεύεται την θέση του τάφου, κυρίως σε σχέση με τα «βασιλεία», δηλαδή τα ανάκτορα των Πτολεμαίων που, όπως τουλάχιστον μας πληροφορεί ο Στράβων, συνέχισαν να επεκτείνονται καθ' όλη τη διάρκεια της Ελληνιστικής περιόδου. Εδώ, ο Μ.Σ.Κ. προσεγγίζει κριτικά τον Στράβωνα που φαίνεται να προτείνει ότι ο τάφος αποτελούσε τμήμα των ανακτόρων («μέρος δὲ τῶν βασιλείων ἐστὶ καὶ τὸ καλούμενον Σῆμα»), και επομένως βρισκόταν κοντά στη θάλασσα (στην περιοχή της μικρής χερσονήσου που τότε ονομαζόταν Ἄκρα Λοχιάς και σήμερα Silsileh)· στην περίπτωση, παρεμπιπτόντως, που, όπως πιστεύουν πολλοί, ο τάφος βρισκόταν όντως κοντά στη θάλασσα, σήμερα θα πρέπει να αναζητηθεί κάτω από τη επιφάνεια των υδάτων, στον ανατολικό λιμένα της πόλης, μαζί με εκτεταμένο τμήμα των ίδιων των ανακτόρων, όπως άλλωστε έχουν κάνει επί σειρά ετών πολλές ενάλιες αρχαιολογικές αποστολές.

Το πρόβλημα με τις αρχαίες πληροφορίες έγκειται αφενός στη σειρά των γεγονότων (καθώς η σορός του Αλεξάνδρου πρέπει πρώτα να μεταφέρθηκε στη Μέμφιδα από τον Πτολεμαίο Σωτήρα και στη συνέχεια στην Αλεξάνδρεια, όπου ίσως τάφηκε κατά σειρά σε περισσότερα του ενός σημεία και, αν πιστέψουμε ορισμένους συγγραφείς, σε διαφορετικούς και περισσότερους του ενός τάφους). Αφετέρου, οι πηγές μας δεν συμφωνούν ούτε για το εάν ο τάφος βρισκόταν κοντά στη θάλασσα ή «ἐν μέσῃ τῇ πόλει» όπως μας πληροφορεί ο Ζηνόβιος και δέχονται άλλοι. Ούτε είναι αρκετά σαφές εάν ο τάφος αποτελούσε τμήμα του λεγόμενου *Σήματος* (κατ' άλλους «Σώματος»), όπου από ένα σημείο και μετά θάβονταν οι Πτολεμαίοι βασιλείς και όπου μεταφέρθηκαν (από τον Πτολεμαίο Φιλοπάτορα) και οι παλαιότεροι ή εάν το *Σώμα Αλεξάνδρου* αποτελούσε ξεχωριστό τοπόσημο στην πόλη, και μασωλείο του θεοποιημένου πλέον κτίστη της.

Η άποψη του Μ.Σ.Κ., η οποία αν και δεν συνιστά «την τελευταία λέξη» στο ζήτημα είναι πάντως πειστική, και εκφράζεται με ενάργεια (βλ. σελ. 79 και αλλού), βασίζεται κυρίως στην (μυθοπλαστική, αλλά βασισμένη στην προσωπική εμπειρία του συγγραφέα από την πόλη της Αλεξάνδρειας) περιγραφή από την *Λευκίπη* του Αχιλλέα Τάτιου, όπου περιγράφεται ο «Αλεξάνδρου Τόπος», που ενδεχομένως να ταυτίζεται με το μετέπειτα «Τετράπυλον», το μνημειακό δηλαδή σημείο συνάντησης της «πλατείας» οδού που διέσχιζε την πόλη από ανατολικά προς δυτικά με μία από τις κάθετες οδούς που φαίνεται ότι εκκινούσε από τα ανάκτορα, και κοντά στον κάθετο άξονα που όριζε η χερσόνησος της Ἄκρας Λοχιάδος. Εφοδιασμένες με στοές σε κάθε πλευρά, οι δύο οδοί δημιουργούσαν έναν εντυπωσιακό τόπο συνάντησης στο σημείο που τέμνονταν, σταυροδρόμι ανάλογο με εκείνο που γνωρίζουμε από την Απάμεια της Συρίας ή μάθαμε εσχάτως και από τη Θεσσαλονίκη, όπου βέβαια θυσιάστηκε χάριν του υπό κατασκευή μητροπολιτικού σιδηροδρόμου της πόλης. Σε εγγύτητα με τα *ένδοτέρω βασιλεία*, δηλαδή με τα τμήματα εκείνα των ανακτόρων που δεν είχαν άμεση επαφή με το

λιμάνι, το Τετράπυλον τοποθετείται βέβαια έκκεντρα αναφορικά με την πόλη, κατά μήκος της κεντρικής λεωφόρου (της αρχαίας Κανωπικής οδού που ταυτίζεται με τη σημερινή οδό El Horeya/Fouad [πρώην rue Rosette]), και πιο κοντά στο σημείο που θα βρισκόταν η μεταγενέστερη Πύλη της Ροζέττης, τμήμα του τείχους των Αραβικών/Οθωμανικών χρόνων. Περίπου εκεί τοποθετείται και η πολυσυζητημένη διασταύρωση L1-R1 στο τοπογραφικό σχέδιο του Mahmud Ahmad Hamdi al-Falaki (1815–1885), του Αιγύπτιου μηχανικού και αρχαιοδίφη που πρώτος ερεύνησε με επιστημονικές αξιώσεις την τοπογραφία της αρχαίας πόλης σε σχέση με τον αστικό ιστό της εποχής του.

Στο Κεφάλαιο Β', ο Μ.Σ.Κ. εξετάζει τις προταθείσες κατά καιρούς από αρχαιολόγους και λοιπούς αρχαιολογούντες θέσεις για τον τάφο, κυρίως αυτές που δεν αφορούν το Τετράπυλον. Αναφέρονται πρώτα οι παλαιότερες απόψεις (που εξέφρασε πρώτος ο Falaki) για την ταύτιση της θέσης του τάφου με το σημείο όπου σήμερα βρίσκεται το Τζαμί Nebi Daniel, στο κέντρο της σημερινής πόλης, σε γειτνίαση με τον αρχαιολογικό χώρο της Kom-el-Dik και στον άξονα του μεταγενέστερου Καισαρείου στο ανατολικό τμήμα της αρχαίας πόλης· γίνεται επίσης εκτενής αναφορά στον λεγόμενο «αλαβάστρινο τάφο», μία εντυπωσιακή κατασκευή από τρεις μεγάλες πλάκες από όνυχα, που πρέπει να αποτέλεσε τάφο σε κάποια στιγμή της σταδιοδρομίας του, και που έχει συσχετιστεί με κάποιον τουλάχιστον από τις διαδοχικές ταφές του Αλεξάνδρου στην πόλη· αναφέρεται, ακόμη, η ταύτιση από κάποιους άλλους της θέσης του τάφου με το σημερινό Τζαμί Attarin, και πάλι στο κέντρο της πόλης, κ.ο.κ.

Στο σημείο αυτό (όπως και στο Κεφάλαιο Δ', όπου το βιβλίο πραγματεύεται την πιθανή μορφή του τάφου με βάση τα αρχαία κείμενα), ο περισσότερο ενημέρωτος αναγνώστης θα περίμενε από τον συγγραφέα να επιδείξει οξύτερα αντανakλαστικά απέναντι σε ορισμένα από τα αρχαιολογικά στοιχεία και τις ερμηνείες που πραγματεύεται. Αρχικά, είναι εμφανής η έλλειψη σημαντικών αρχαιολογικών μελετών που έχουν εμπλουτίσει αποφασιστικά τη γνώση μας για την τοπογραφία της πόλης τα τελευταία χρόνια. Κυρίως, θα περίμενε κανείς να γίνει χρήση της σημαντικής εργασίας του Amr Abdo (2022), ευρύτατα διαθέσιμης και σε ψηφιακή μορφή, που πραγματεύεται με εξαιρετική ευστοχία πολλά από τα έως τώρα εκκρεμή ζητήματα αλεξανδρινής τοπογραφίας. Από την συζήτηση για την μορφολογία των αλεξανδρινών τάφων, και γενικότερα των ταφικών πρακτικών που λάμβαναν χώρα στις νεκροπόλεις της Πτολεμαϊκής Αλεξάνδρειας, λείπει το σημαντικό έργο της Susan Venit (2002), όπου επισημαίνονται οι θεμελιώδεις διαφορές μεταξύ Μακεδονικών και Αλεξανδρινών τάφων και ταφικών πρακτικών, σε αντίθεση με παλαιότερες απόψεις (τις οποίες φαίνεται να συμπεριζέται και ο Μ.Σ.Κ.) περί υποτιθέμενης επίδρασης των πρώτων στους δεύτερους. Εναργέστερη γνώση των αλεξανδρινών ταφικών συνόλων (με τους αλληπάλληλους νεκρικούς θαλάμους, τα αίθρια, τους φεγγίτες κ.λπ.) βοηθά να καταλάβουμε καλύτερα ορισμένα σκοτεινά σημεία των πηγών, όπως για παράδειγμα η περιγραφή του Πλουτάρχου για τον θάνατο του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας ή τις αναφορές στις μεταγενέστερες επισκέψεις Ρωμαίων αυτοκρατόρων στον τάφο του Αλεξάνδρου. Οι αναφορές, για παράδειγμα, σε νεκρικές «θήκες» εξηγούνται από τα αλεξανδρινά μάλλον παρά τα μακεδονικά παράλληλα, και η αναζήτηση στην Αλεξάνδρεια μακεδονικών στοιχείων όπως ο ταφικός δρόμος, περισσότερο δυσχεραίνει παρά διευκολύνει την προσπάθεια· όπως και η όλη συζήτηση για τον «αλαβάστρινο τάφο», όπου παραγνωρίζεται το γεγονός ότι το συγκεκριμένο μνημείο είναι κινητό, και ότι δεν βρέθηκε *in situ*: οι τρεις πλάκες που το συναπαρτίζουν βρέθηκαν από τον Giuseppe Botti, αναστηλώθηκαν στη συνέχεια από τον Achille Adriani στη θέση στην οποία το γνωρίζαμε, που όμως δεν είναι η αρχική του (και σήμερα έχει εκ νέου μετακινηθεί από το σημείο όπου το απεικονίζει η φωτ. 12 που παρατίθεται στο βιβλίο· βλ. Abdo 2022, 148–49). Απουσιάζει, ακόμη, κάποια αναφορά στο (πάντως αμφιλεγόμενο) βιβλίο της Dorota Gorzelany (2019), κυρίως όμως στις εργασίες του αρχαιολόγου Κυριάκου Σαββόπουλου, επιστημονικού ερευνητή στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, και πρόσφατου ανασκαφέα στην Πτολεμαϊκή Νεκρόπολη του Σάτμπι, υπό την διεύθυνση της Αρχαιολογικής Εταιρείας της Αλεξάνδρειας (μεταξύ άλλων: Sanvoroulos 2011, 2014). Η ολοκλήρωση της παλαιάς ιταλικής ανασκαφής στο Σάτμπι, στην οποία θα πρέπει να σημειωθεί ότι συμμετείχε και το Πανεπιστήμιο Αθηνών (<https://alex.arch.uoa.gr/>), βοήθησε να επανεξεταστούν, και να διευκρινιστούν, ορισμένα κρίσιμα ζητήματα των Πτολεμαϊκών ταφικών πρακτικών (π.χ. Σαββόπουλος 2020).

Κυρίως όμως δημιουργεί απορίες η εμπιστοσύνη που φαίνεται να δείχνει ο Μ.Σ.Κ. στις πρόσφατες αναγγελίες της Κ. Λιμναίου-Παπακώστα σχετικά με την ανασκαφή που διενεργεί στους Κήπους Shalalat, στο ανατολικό άκρο της αρχαίας πόλης, και κοντά στη διασταύρωση L1-R1 όπως την έχει οριοθετήσει ο Falaki. Αν και τα ευρήματα της ανασκαφής της Λιμναίου-Παπακώστα είναι θεαματικά, και φαίνεται να υπόσχονται σημαντικές πληροφορίες για την τοπογραφία της Πτολεμαϊκής, Ρωμαϊκής και Μεσαιωνικής Αλεξάνδρειας, θα ήταν σκόπιμο να περιμένουμε μια κάπως πληρέστερη, αν όχι την τελική, δημοσίευση από την ανασκαφέα, και σε κάθε περίπτωση κάποια τεκμηριωμένα στρωματογραφικά στοιχεία. Επί του παρόντος, θα πρέπει ίσως να παραμείνουμε επιφυλακτικοί: τα «ενθαρρυντικά αποτελέσματα για την πτολεμαϊκή Αίγυπτο» που αναφέρει ο Μ.Σ.Κ. (σελ. 79), μεταξύ των οποίων και «αγάλματα (*sic*) του Μ. Αλεξάνδρου», μένει να τεκμηριωθούν ανασκαφικά, η χρονολόγηση των κτιρίων να επιβεβαιωθεί, και η ταυτότητα του μοναδικού μαρμάρινου αγάλματος ανδρικής μορφής που έδωσε μέχρι τώρα η ανασκαφή να κατοχυρωθεί εικονογραφικά, πέρα από τις υπάρχουσες δυσκολίες. (Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα, και κατά την άποψη του γράφοντος, το άγαλμα γυμνής ανδρικής μορφής που βρέθηκε στους Κήπους Shalalat [Λιμναίου-Παπακώστα 2019, 198, εικ. 4], είναι κατά πάσα πιθανότητα πολύ μεταγενέστερο του Αλεξάνδρου και της εποχής του, ενώ δύσκολα μπορεί να αποδειχθεί ότι απεικονίζει τον Μακεδόνα βασιλέα, δεδομένου ότι η ανδρική μορφή του αγάλματος εικονίζεται σε στάση άμυνας, κάτι που για νικηφόρο στρατηγό θα ήταν άτοπο.) Καθώς μάλιστα, σε άμεση εγγύτητα με την εν εξελίξει ανασκαφή χτίστηκε το νεότερο τείχος της πόλης, θα περίμενε κανείς στο σημείο εκείνο να βρεθούν επιχώσεις των νεότερων, έως και πολύ πρόσφατων χρόνων, και όχι της ελληνορωμαϊκής περιόδου.

Πέρα από τις όποιες αρνητικές επισημάνσεις, η συμβολή της μελέτης που προσφέρει ο Μ.Σ.Κ. παραμένει εξέχουσα, ειδικά σε κεφάλαια όπως το Γ' και το Ε', όπου ο συγγραφέας επανέρχεται στον εξονυχιστικό έλεγχο των γραπτών πηγών, ειδικά ορισμένων κάπως υστερότερων, και ελάχιστα γνωστών ακόμη και στην επιστημονική κοινότητα. Στα κεφάλαια Στ' και Ζ', ο συγγραφέας αναφέρεται στο *Nachleben* του Αλεξάνδρου και του τάφου του, μέσα από την εξιστόρηση θρησκευτικών, κυρίως, συγκρούσεων στην πόλη, και άλλων γεγονότων στα οποία εμπλέκονται αρχαία τοπόσημα. Με γλαφυρό τρόπο, ο Μ.Σ.Κ. περιγράφει την «αγιοποίηση» του Αλεξάνδρου από τους πρώτους Χριστιανούς –ορθόδοξους και αιρετικούς συνάμα–, τον συμφυρμό του Μακεδόνα βασιλιά με μορφές αγίων σε φυλακτά και άλλα χριστιανικά παραφερνάλια, αλλά και την προσπάθεια της επίσημης θρησκείας να αποσιείσει τον κίνδυνο (τότε, τον 4ο αι., τοποθετείται και η θρυλούμενη επίσκεψη στον τάφο και τη σορό του Αλεξάνδρου από τον όσιο ασκητή Μέγα Σισώη: «Αΐ Αΐ θάνατε, ποίος είναι εκείνος ο άνθρωπος ο οποίος δύναται να διαφύγει από τῶν χειρῶν σου» κ.λπ.).

Στα κεφάλαια Η' και Θ' διαβάζουμε για το πώς ο Αλέξανδρος μετατρέπεται σε ... υπερασπιστή της Χριστιανοσύνης και όργανο της θείας Πρόνοιας σε μεταγενέστερες πηγές, όπως το *Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου*, η *Συριακή Διήγηση* και άλλες μυθοπλαστικές «βιογραφίες» τού από αιώνες νεκρού βασιλιά, διηγήσεις που απ' ό,τι φαίνεται κατέληξαν να ενσωματωθούν ακόμη και στο Κοράνιο. Τον 10ο αι., ο τάφος υπάρχει ακόμη («από μάρμαρο»), αν πιστέψουμε τον σημαντικό ιστορικό και γεωγράφο Ali al-Masudi. Σύμφωνα μάλιστα με ορισμένους μεταγενέστερους συγγραφείς, ο τάφος παρέμενε ορατός ακόμη και τον 15ο, ίσως και τον 16ο αι. Το κεφάλαιο Ι', τέλος, επανέρχεται με ύστερες διαδόσεις σχετικά με την ύπαρξη του τάφου στα τζαμιά Attarin και Nebi Daniel, καθώς και τις προσπάθειες των Νερούτσου, Σκυλίτση και άλλων να τον εντοπίσουν. Χρήσιμα και σαφή είναι τα «Γενικά Συμπεράσματα» που ακολουθούν, ενώ ο Επίλογος (με αναφορές στην ατυχή «εκστρατεία» της Λιάνας Σουβαλτζή στη Σίουα και την διαβόητη ανασκαφή των Περιστέρη – Λεφαντζή στην Αμφίπολη) και το Παράρτημα (όπου σχολιάζεται η πιθανή σχέση της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη με τον τάφο του Αλεξάνδρου στην Αλεξάνδρεια) θα μπορούσαν και να έχουν παραλειφθεί.

Κλείνοντας, λίγα λόγια για την έκδοση. Οι Εκδόσεις Παπαζήση έχουν προσφέρει πολλά στο ελληνικό επιστημονικό βιβλίο επί δεκαετίες, η συγκεκριμένη έκδοση όμως αδικεί και τον εκδότη και τον συγγραφέα. Πέρα από τις πολλές αβλεπίες και επαναλήψεις που θα είχαν αποφευχθεί με συνεπέστερη φιλολογική επιμέλεια, τον συχνά αδόκιμο σχεδιασμό κ.λπ., ο αναγνώστης θα περίμενε να βρει έναν τουλάχιστον τοπογραφικό χάρτη

της Αλεξάνδρειας σε ευανάγνωστη κλίμακα, όπου θα σημειώνονται τα όσα περιγράφονται στο κείμενο. Αντ' αυτού, βρίσκουμε ένα πενιχρό αριθμό μικρών, δυσανάγνωστων σχεδίων και όχι άριστα ανατυπωμένων εικόνων, που δεν συνιστούν ικανοποιητικού επιπέδου εικονογράφηση ενός τόσο πυκνού και ενδιαφέροντος κειμένου.

Παρ' όλα αυτά, το βιβλίο παραμένει σημαντικό, και συνιστά αξιόλογη συμβολή στη μελέτη της αλεξανδρινής τοπογραφίας και ιστορίας, με αφορμή ένα από τα πιο «μυστηριώδη», γνωστά-άγνωστα μνημεία της Ελληνιστικής περιόδου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abdo, A. 2022. *Alexandria Antiqua. A Topographical Catalogue and Reconstruction*. Οξφόρδη: Archaeopress.
- Gorzelay, D. 2019. *Macedonia – Alexandria. Monumental funerary complexes of the late Classical and Hellenistic age*. Οξφόρδη: Archaeopress.
- Λιμναίου-Παπακώστα, Κ. 2019. «Αρχαιολογική έρευνα και μελέτη στους Κήπους Σαλλαλάτ της Αλεξάνδρειας». *Θέματα Αρχαιολογίας* 3,2:194–205.
- Plantzos, D. 2023. «Archaeopolitics: The second lives of statues». *CAS Sofia Working Paper Series* 14:72–102.
- Savvopoulos, K. 2011. *Alexandria in Aegyptus. The role of Egyptian Tradition in Alexandria of the Hellenistic and Roman Periods*. Λάιντεν: Πανεπιστήμιο του Λάιντεν.
- _____. 2014. «The polyvalent nature the Alexandrian élite hypogea: A Case study in the Graeco-Egyptian cultural interaction in the Hellenistic and Roman periods». Στο *Alexandria ad Aegyptum. The Legacy of Multiculturalism in Antiquity*, επιμ. R. Sousa, M. do Céu Fialho, M. Haggag και N. Simões Rodrigues, 101–21. Πόρτο: Πανεπιστήμιο του Πόρτο.
- Σαββόπουλος, Κ. 2020. «Η τελευταία κατοικία των πρώτων Αλεξανδρινών». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 133 (Αύγουστος), σελ. 14–28.
- Venit, M.S. 2002. *Monumental Tombs of Ancient Alexandria. The Theater of the Dead*. Cambridge: Cambridge University Press.